

Dekonstrukce jako politické jednání

Dvoji vyústění dekonstrukce v současné sociální teorii

ONDŘEJ CÍSAŘ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Deconstruction as Political Action

Two Trends of Deconstruction in Contemporary Social Theory

Abstract: The article first presents the method and consequences of the application of deconstruction in social theory. It introduces the main terms and issues of post-structuralist theory based on the conception of hegemony, which was worked out by Ernesto Laclau and Chantal Mouffe (*Hegemony and Socialist Strategy*, 1985). The article then goes on to deal with two different ways of interpretation of deconstruction. It shows Laclau's consequences of further radicalisation of deconstruction in comparison with the stress on the ethical dimension of deconstruction in the late works of Derrida and Mouffe. There are two main tasks: (1) to introduce the conceptualisation of society and politics from the post-structuralist point of view and (2) to determine if deconstruction has its ethical contents.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 97-109)

Když vítr zmitá stromy a keři, pak stromy a keře
někdy nastíní na zemi pohyby podobné lidským.
Profil věci bývá mnohdy lidský. To proto, aby se
lidem vnuklo, že věci jsou symboly.
Fernando Pessoa: Kniha neklidu – druhá

Poznámky k aplikaci poststrukturalismu v sociální teorii

Poststrukturalismus jako určitý způsob myšlení bývá nejčastěji spojován se jmény francouzských filozofů Jacquese Derridy, Michela Foucaulta a Jacquese Lacana. V následujícím textu však nepůjde ani o charakteristiku jejich myšlenkových pozic, ani o zasvěcenou úvahu nad dnešním postavením poststrukturalismu, ale spíše o jeho použití v současné sociální a politické teorii. I když lze o obsahu označení „poststrukturalismus“ vést diskusi, pro účely tohoto článku je vymezen jako způsob pohledu na svět, který zdůrazňuje konstruovanost identit a zájmů, konfliktů a aliancí, sociálních a politických institucí. Zbavuje politiku i myšlení všech nezpochybnitelných základů, odkazů k počátkům i statusu přirozenosti. Podle Foucaulta není podoba společnosti výsledkem působení žádných dějinných zákonů ani přirozených pravd. Co platí dnes, je výsledkem politického střetu, zápasu protikladných sil, které se neřídí logikou Dějin, ale vycházejí z kontextu konkrétního boje. Politika je střetem interpretací, bojem o povahu a tvář světa, prostorem praktik

*) Tato stať vznikla v červenci 1998 jako výsledek dalšího studia otázek, které jsem položil ve své bakalářské práci *Individuální autonomie a politické jednání*. Děkuji Pavlu Baršovi za neocenitelnou pomoc při zpracování tématu a nadaci Open Society Fund Praha za poskytnutí stipendia, které mi umožnilo studijní pobyt na Středoevropské univerzitě v Budapešti.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ondřej Císař, Galandauerova 4/12, 612 00 Brno.

směřujících k ustavení určitého systému pravidel označování, který by se stal dočasně závazným.

Foucault zpochybňuje jak teleologickou představu historie ústící v konečné smíření (konec dějin), tak otrásá přirozeností dnešního řádu a dnešních pravd (dnešní pravda je výsledkem včerejších omylů) – historie je pro něj nesměřovanou sítí bojů, v nichž se střetávají síly, kterým se může podařit zvítězit, které však stejně tak mohou být ovládnuty silami opačnými. Otázka, kým jsme a kým se můžeme stát, pak nemůže být zodpovězena ani odkazem k již přicházejícímu Řešení, ani zakotvením v Přirozenosti. Naše identita se nachází v historii, v politickém zápase, v nezakotvenosti, v karnevalu času, „v němž se masky nepřestanou otáčet“ [Foucault 1994: 91]. Foucault chápe historii jako proces měnících se pravidel, prostor (re)interpretace otevřený neustálé (re)formulaci. Žádná identita, postavení, status nejsou věčně dané, ale jsou výsledkem konkrétních historických procesů, jsou ustaveny v průběhu řady bojů a potýkání se. To, že blázni byli zavřeni v bláznovstvích, ženy v domácnostech a Židé v ghettech, nevyplývalo přirozeně z podstaty bláznovství, ženství nebo židovství, ale z konkrétních praktik, jejichž výsledkem byla tato nepřekročitelná rozdělení. Nepřekročitelná zůstala do té doby, dokud nebyla odhalena jejich kulturní nahodilost, dokud nebyla zbavena esenciální povahy, dokud nedošlo k jejich otevření „hře světa a nevinnosti vznikání (...) světu znaků, který je bez chyby, bez pravdy, bez původu, který je otevřen aktivní interpretaci“ [Derrida 1993: 195]. Derrida přitakává světu hry bez zajištění, nesní „o rozšifrování takové pravdy a takového původu, které se vymykají hře a řádu znaku“. Svět nezajištěnosti a nerozhodnutelnosti však vyvolává nezbytnost *interpretace*, která dočasně pozastavuje hru znaků (stabilizuje význam). Derrida charakterizuje proces dočasné stabilizace slovem *différance*, které označuje to, že poslední význam zůstává vždy odložen, není nikdy plně přítomen, vždy je jakoby přítomen i nepřítomen. Horizont posledního významu je nedosažitelnou metou (znak odkazuje ke znaku) a to je podmínka, která umožňuje nahrazení právě přítomné interpretace interpretací jinou. Konkrétní interpretační pozice se artikuluje vždy *ve vztahu* k nedosažitelnému horizontu, odkazuje se k nezpřítomnitelnému poslednímu významu, ale nikdy na něj nedosáhne. Žádná interpretace nereprezentuje poslední pravdu, pouze se k ní může dočasně vztahovat. Nedosažitelnost posledního významu však nezabavuje interpretaci odpovědnosti, nečiní z ní nástroj relativistického nihilismu.

Pro tento svět hry formuloval Derrida svou strategii dekonstrukce, jejíž snahou bylo ukázat ve filozofii, jak jsou konstruovány filozofické diskursy, odhalit to, že jazyk filozofie se nedotýká věcí o sobě, ale je výsledkem konkrétních interpretačních praktik. „Takový program je zjevně kritický: filozofická výpověď se domnívá či chce řídit věcí samou, nechce nic, než vyjevovat, ukazovat. Dekonstrukce této výpovědi však tuto iluzi boří.“ [Descombes 1995: 83] V sociální teorii se tato strategie zaměřila na dekonstrukci symbolického řádu moderní společnosti a umožnila celé řadě subordinovaných skupin poukázat na možnost změny zdánlivě nezpochybnitelných diskursů. V kontextu současné kritické sociální teorie slouží dekonstrukce jako nástroj redefinice postavení těch sociálních skupin, jimž ani liberálně demokratická společnost nezajistila symbolické uznání (ženy, staří lidé, nezaměstnaní, tělesně postižení atd.). Nancy Fraserová [Fraser 1997] ve svém náčrtu politické strategie utlačovaných skupin používá dekonstrukci jako nástroj kulturního boje. Analyticky formuluje strategii, která musí zahrnovat jak požadavky strukturálních změn ve sféře produkce (socialismus), tak kulturní revoluci (dekonstrukci). Kombinace socialismu a dekonstrukce pro ni ztělesňuje koherentní způsob formulace radikální politiky: dekonstrukce utlačujících diferencí dominantního kulturního kódu je

možná jen za podmínky prosazení sociální spravedlnosti. Dekonstrukce a socialismus jsou pro Fraserovou životaschopnou vizí pro politickou teorii, která kriticky reflektuje struktury útlaku a dominance v západních liberálně demokratických společnostech. Ač ve svých úvahách Fraserová sleduje především příklady rasového a rodového útlaku, formuluje svou alternativu pro kontext multiplicitních a protínajících se bojů proti nespravedlnostem.

Problémy, které nastoluje tento článek, lze shrnout do dvou otázek: (1) k čemu vede aplikace dekonstrukce v sociální teorii a (2) vede použití dekonstrukce nutně k instrumentálnímu chápání politického jednání jako jednání zbaveného vztahu ke všem etickým hodnotám? Dekonstruuje dekonstrukce skutečně vše a ústí tak do bezbřehého relativismu a segregacionismu rozdílných vědeckých paradigmat a politických postojů?

Poststrukturalistická perspektiva: diskursivní povaha sociálna

Proto, abych mohl rozvinout možné interpretace vyústění dekonstrukce v sociální teorii, musím nejdříve stručně načrtnout koncepci *hegemonické politiky*, kterou zformulovali v polovině 80. let Ernesto Laclau a Chantal Mouffeová [Laclau a Mouffe 1985] a která používá dekonstrukcionistickou perspektivu v kontextu marxistického esencialismu. Jím vypracovaný koncept zbavuje suverenity univerzalistický nárok marxismu na jediný platný výklad světa, jenž je odvoditelný z metafyzického základu ztělesněného ekonomickou základnou. Ekonomismus marxismu stál na předpokladu rozdělení základna/nadstavba. Určujícím prvkem sociálního vývoje byla dynamika ekonomické základny, která se řídila nutnými zákony vývoje a určovala identitu sociálních aktérů, které vybavovala historickým posláním (dělnická třída plnila roli univerzálního dějinného Subjektu). Ekonomické předpoklady prokázaly svou omezenou platnost již na přelomu 19. a 20. století, kdy se ukázalo, že zjednodušující koncept třídních diferencí, rostoucí proletarizace, nutné krize kapitalismu a následného přechodu k socialismu, není schopen odpovědět na otázky spojené s rostoucí komplexitou organizovaného kapitalismu a fragmentací různých sociálních a politických pozic.

V pracích řady marxistických teoretiků z počátku století nalézají Laclau a Mouffeová dualismus, s jehož pomocí měly být marxistické premisy podrženy i v podmínkách „neurčitosti sociálna“:¹ historická nutnost byla doplněna prostorem nenutného, nahodilého, ovšem v hranicích určených nutným vývojem ekonomických vztahů. S určitou mírou zjednodušení lze říci, že do pozornosti marxistické teorie se začala dostávat symbolická rovina politiky. Nejinspirativnějšího zpracování se jí dostalo v Gramsciho konceptu *hegemonie*, který narušuje dualitu základna/nadstavba a obsahuje v sobě možnost odpoutání se od třídně definované politické subjektivity: Gramsci akcentuje relacionistickou specifčnost hegemonické vazby, která konstruuje politickou subjektivitu (*historický blok*) stmelanou a konstituovanou na půdě *ideologie*. Politické subjekty stále chápe jako třídy vybavené historickým zájmem, ale vznikající jako kolektivní vůle na základě politicko-ideologické artikulace rozptýlených historických sil: Gramsci problematizuje třídní ukotvení politické subjektivity poukazem na význam kulturního aspektu, sjednocující role jedné vize světa (*společného diskursu, který umožňuje sociální vazbu*).

¹) Laclau a Mouffeová diferencují „sociálno“ a „společnost“. „Sociálno“ je charakterizováno nemožností dosažení „společnosti“ jako jednou provždy nastolené totality, nemožností překonání inherentní nestability sociálna. Sociálno nelze pojmut v jediné univerzálně platné definici, všechny formy jeho vymezení jsou dočasné a vztahové, a tak otevřené stálé změně.

Laclau a Mouffeová využívají Gramsciho logiky hegemonie a dále radikalizují její dekonstruktivní potenciál. Zbavují ji esencialistických omezení, od kterých se Gramsci nebyl schopen odpoutat, a formulují koncepci politiky, která otevírá cestu aktivnímu jednání. Gramsci se nezbavil ontologického základu – ekonomické základny – jako jednotlivci struktury hegemonických praktik dělnické třídy na straně jedné a hegemonických praktik buržoazie na straně druhé: *role* artikulujících subjektů pro něj byla stále třídně odvozená. Ač zpochybnil platnost ekonomických zákonů, duální optiky se zbavit nedokázal. Chápal hegemonii jako prostor artikulace a prosazování skupinových cílů v rámci sociálních střetů a diskursivních konfliktů, ale nešel tak daleko, jak se snaží jít Laclau a Mouffeová, pro které je hegemonická praktika nejen *nástrojem politického boje*, ale také *způsobem tvorby identity* artikulujících aktérů, která vždy vzniká na půdě diskursivní konstrukce kolektivního „my“. Zatímco Gramsci přemýšlel o politických kolektivech v jazyce marxismu a omezoval tak neurčitost sociálního prostoru na dvě třídy, Mouffeová a Laclau se snaží zbavit svůj jazyk všech esencialistických předpokladů a univerzalistických nároků (rozkládají univerzální Subjekt ve všech jeho podobách). Jejich jazyk se hodlá otevřít mnohosti artikulujících politických subjektů, jejichž revoluční (nebo konzervativní) charakter není odvozen z produkčních vztahů, ale z konkrétní aktivity politické artikulace, která probíhá vždy ve vztahu k politické artikulaci jiné (v kontextu sociálních vztahů).

Způsob politického jednání ani nositelé tohoto jednání nejsou v perspektivě Laclaua a Mouffeové předem dáni. Politickým jednáním rozumí artikulační praktiky, jež zavádějí vztah mezi rozličnými sociálními skupinami a konstruují (v procesu artikulace) identitu těchto skupin. Odmítají chápat společnost jako predeterminovaný prostor vyznačený jednou provždy danými centry produkce smyslu. Rozumí jí jako *symbolickému řádu*, který povstává z procesu artikulace a mezidiskursivní interakce. Symbolický charakter sociálna znamená, že sociální vztahy postrádají mezní doslovnost, která by je redukovala na nutné projevy imanentního zákona – ani společnost, ani sociální aktér nemají žádnou esenci (doslovný význam). *Všechny formy fixace významů jsou dočasné a vztahové*. Proti determinaci Základem staví naddeterminaci (otevřenost symbolična), která umožňuje pluralitu artikulačních praktik usilujících ustavit různé významy.

Laclau a Mouffeová chápou politický boj jako diskursivní střet, pokus o hegemonizaci a fixaci určitých významů. To otevírá cestu možnosti konfliktu diskursů zvýznamňujících svět jinými způsoby: politika je pak výrazem konfliktu o význam světa kolem nás, konstruuje význam, který může být vzápětí subvertován jiným diskursem bez toho, aby to ohrozilo základy sociálního soužití. Ty jsou také výsledkem artikulace. Politika je chápána jako vážná hra o povahu světa, která vede k nekonečné výměně masek tak, aniž by pod nimi bylo možné najít neměnnou tvář. Tvář sama je (re)strukturována měnicími se maskami. Sociální svět je charakterizován nadprodukcí symbolů (polysémií), která brání jednomu diskursu fixovat všechny smysl jednou provždy – společnost může být vždy jiná. Její podoba závisí na artikulačních praktikách spočívajících v diskursivní konstrukci *uzlových bodů*, které dočasně fixují význam. Laclau a Mouffeová pro svou konceptualizaci politického boje využívají toho, co Derrida označil jako „událost“ v pojmu „struktura“ [Derrida 1993]. Význam není založen strukturou sociálního jazyka, *význam je vždy proces* a to, co významem označujeme, je momentálním pozastavením se ve stále probíhajícím procesu interpretací. Ve strukturalistické perspektivě Claude Lévi-Strausse je společnost tvořena komunikujícími jednotlivci a skupinami, skrze něž promlouvají různé komunikační kódy, subjekt se podrobuje zákonu označujícího, struktury jazyka. Levi-

Strauss se pak snaží nalézt, cestou srovnávání různých komunikačních systémů, univerzální invariant, který by byl zdrojem významu všech partikulárních kódů.

Derrida však oznamuje ztrátu centra, jež by bylo zdrojem smyslu struktury: znak produkuje znak, označující ztratil svůj vztah k označovanému, Základ se bortí a je možné jej „pouze“ znovu symbolicky konstruovat (artikulovat). Metafyzický základ (v marxismu ekonomická základna) ztratil svou věrohodnost stejně jako zjednodušující chápání antagonismu v duálním schématu, v němž je identita obou skupin determinována výrobními vztahy. Laclau a Mouffeová zdůrazňují heterogenitu křížících se konfliktních linií, které strukturují sociální realitu do proměnlivých prostorů vymezených pohybujícími se hranicemi antagonismů. Není tak vyloučena ani možnost duálního vymezení, které však není dáno a priori, ale může se konstituovat v průběhu artikulace významů. Nestabilní sociální pole tvoří spolu s artikulací podmínky pro *hegemonii*, tj. pro dočasnou fixaci významů. Hegemonie je artikulační praktikou, která v antagonistickém kontextu ustavuje společný význam sociální pro rozličné sociální skupiny. Hegemonie je politicky úspěšnou artikulací. Významy jsou konstruovány v diskursivním boji: „... do univerzálního problémového okruhu vstupuje řeč; chvíle, kdy – chybí-li centrum či počátek – *se vše stává* (...) *diskursem*, tj. takovým systémem, v němž centrální, původní či transcendentální označované nikdy není absolutně přítomné a mimo systém diferencí. Absence transcendentálního označovaného donekonečna rozšiřuje pole a hru značení“ [Derrida 1993: 179, prolož. O. C.].

Laclau a Mouffeová destrukují rozdělení diskursivní/nediskursivní jednání: žádný předmět se nemůže konstituovat vně diskursu. Diskurs je „reálnou silou, která přispívá ke konstituci sociálních vztahů“ [Laclau a Mouffe 1985: 110]. Odmítnutím dichotomie diskursivní/nediskursivní zároveň rušíme opozici myšlení/realita (označující/označovaný): „synonymie, metonymie, metafora nejsou formami myšlení, které přidávají druhý smysl k prvotní, základní doslovnosti sociálních vztahů, namísto toho jsou součástí samotného prvotního terénu, v němž je sociálně konstituováno“ [ibid.: 110]. Doslovnost je první z metafor: v diskursu nemůže být realizována doslovnost skutečnosti, neboť ta je sama strukturována proměnlivými významy diskursu.

Koncepce hegemonie chápe politiku jako artikulaci významů strukturujících sociální realitu a identitu sociálních aktérů. Identita aktérů se v konfrontaci mění, nelze ji transcendentálně ukotvit: je artikulována v napětí diferencí a ekvivalencí (ve vztahu diskursivně konstituovaných odlišností a společných bodů). Logika ekvivalence vede na rozbrázděném poli antagonismů k seskupování rozličných sociálních skupin na bázi společných diskursivních formací hegemonizujících pro daná seskupení dočasně uzlové body významů (v Gramscioho jazyce: dochází ke konstrukci historických bloků). Identita závisí na artikulaci subjektivních pozic v procesu dočasné fixace významů „my“ vůči „oni“. K této fixaci dochází na poli nikdy nekončící substitute: „Je tu příliš materiálu a více než lze říci. Non-totalizaci lze ovšem vymežit jinak: nikoliv pojmem konečnosti, odkázanosti na empirično, nýbrž pojmem hry. Nemá-li tedy totalizace smyslu, není to proto, že nekonečnost pole nelze obsáhnout konečným diskursem, nýbrž proto, že povaha tohoto pole – totiž řeči, konečné řeči – totalizaci vylučuje: toto pole je polem hry, tj. polem nekonečných substitucí v rámci konečného souboru. Toto pole umožňuje nekonečné substitute právě proto, že je konečné, tj. právě proto, že – aniž by bylo nevyčerpatelné, jak tomu chce klasická hypotéza, aniž by bylo nezvládnutelně velké – mu cosi chybí, že mu chybí právě centrum, zadržující a fundující hru substitucí“ [Derrida 1993: 191]. Identita subjektů nemůže být jednou provždy dána, ale musí být stále znovu (re)artikulována ve vztá-

hu k diskursům artikulujícím subjektivity odlišné. Jak kolektivní, tak individuální subjektivita je potenciálně otevřená, nestabilní, vznikající v diskursivních zlomech. Vychází z procesu diskursivní konstrukce v prostředí nikdy nekončící hry interpretací bez znehybujícího základu, který by definoval provždy platný význam. O chybějícím centru lze hovořit jen jako o horizontu, ke kterému se hra vztahuje a nikdy jej nedosáhne, o horizontu, který, i když nepřítomný, má zajistit, aby artikulace zůstala možnou a nestala se segregací izolovaných pozic. „Substitut nesubstituuje nic, co by mu jakýmkoli způsobem bylo pre-existent. Odtud pak myšlenka, že centrum vůbec není, že centrum nemůže být myšleno formou přítomného jsoucná, že centrum nemá žádné přirozené místo, že to není pevné místo, nýbrž funkce, jakési ne-místo, v němž se donekonečna odehrávají substituce znaků“ [Derrida 1993: 179]. Identita „já“ i „my“ je definována diferencí, sklonem ke změně, je vydaná porývkům hry – osvobozená od nátlaku nutnosti.

Laclau a Mouffeová zamýšleli na základě konceptu hegemonické politiky obrodit v krizi se nacházející levicovou politiku. V jimi navrhovaném hegemonickém projektu *radikální demokracie* mělo dojít k prolnutí liberalismu a demokracie: k rozšíření demokratické participace spolu s důrazem na individuální svobodu. Autoři chtěli navázat na specificky moderní ideál respektu k jednotlivci a ideál demokratické kontroly moci. V následujících sekcích se pokusím ukázat, že pozdější radikalizace poststrukturalistické perspektivy Ernestem Laclauem otvírá dveře takovým artikulacním praktikám, které by mohly být principům demokracie (rovnosti) a liberalismu (svobody) nebezpečné, i když jsou to právě tyto principy, které artikulaci pluralitních politických postojů umožnily.² Vůči pozici Laclaua pak postavím důraz Mouffeové na hodnoty svobody a rovnosti a nakonec řešení Derridovo.

Dekonstrukce a hegemonie

Pojetí společnosti a politiky, které v pozdějších úvahách rozpracovává Ernesto Laclau [Laclau 1996], se zabývá jakýchkoliv principů, které by pramenily mimo sféru politiky: politika ve vlastním slova smyslu je strategickou hrou, polem křížících se antagonismů, terénem rozdílně artikulovaných pozic, které rozhodují o svém osudu ve vzájemném střetu. Politické jednání je u Laclaua zbaveno vztahu jak k ideologiím, tak k etickým principům, jimiž by mohlo být vedeno. Laclau stojí na pozici realistické interpretace politického jednání, které pro něj získává význam strategické artikulace usilující o získání hegemonie. Politickým myslitelem, na něhož se explicitně odvolává, je Machiavelli, „který učinil substantivní hodnoty závislé na strategické kalkulaci“ [ibid.: 66]. Na rozdíl od Derridy odmítá spojit politickou činnost s etickou zkušeností, sféra politického je pro něj zcela autonomní oblastí řídící se racionálním kalkulem. Centrálním problémem Laclauových úvah o sociálním významu dekonstrukce je vztah nerozhodnutelnosti a rozhodnutí, který je zprostředkován momentem hegemonické artikulace. Je to bod, z něhož vycházejí pravidla sociálního soužití i sociální instituce, *moment politicko-diskursivní produkce společnosti*. Dekonstrukce vede k politizaci (destabilizaci) společnosti a ustavených významů. Tím však vyvolává potřebu formulovat „teorii rozhodnutí“. Společnost Laclau

²) Na to poukazují Laclau a Mouffeová ve své knize v oddíle Demokratická revoluce. Demokratickou revoluci chápou jako historickou změnu, která charakterizuje nástup moderní (individualizované) společnosti, v níž je politická moc legitimizována odkazem na suverenitu lidu. Tuto změnu situují do období Velké francouzské revoluce, která přinesla jako novou matici sociální imaginace jazyk osobních práv.

chápe jako „hegemonické bitevní pole mezi pluralitou možných rozhodnutí“, což ovšem neimplikuje, že může padnout jakékoliv rozhodnutí. Některá rozhodnutí jsou logicky vyloučena, některá nejsou možná kvůli historickému kontextu. Historická zkušenost tak u Laclaua hraje roli určitého korektivu momentu, v němž je formulováno politické rozhodnutí (v němž je artikulován politický postoj).

Nutnost přijmout rozhodnutí je pro Laclaua strukturálně daná, neboť „vyplyývá“ z faktu nerozhodnutelnosti struktury. Do struktury samé je vepsána nahodilost. Protože struktura je kontingentní, potřebuje být suplementována rozhodnutím. Zkušenost nahodilosti (nerozhodnutelnosti) je pak podmínkou svobodného rozhodnutí. Zatímco nutnost rozhodnutí je strukturálně determinovaná, samo rozhodnutí a jeho obsah jsou neodvoditelné z povahy struktury. Rozhodnutí je něčím, co je založeno samo v sobě. Laclau stejně jako Derrida cituje Kierkegaarda, pro něhož byl moment rozhodnutí momentem šilenství, momentem skoku ze zkušenosti nerozhodnutelnosti do tvořivého aktu. Laclau umísťuje do tohoto momentu zrod identity subjektu (individuálního i sociálního). Subjekt je něčím, co vzchází z rozhodnutí. Rozhodnutím je založena identita subjektu. Rozhodnutí však není vyjádřením toho, čím subjekt je, ale výsledkem nedostatku jeho identity. Subjekt se tvoří v procesu rozhodnutí (formuje se v procesu identifikace), aniž by ovšem mohl dosáhnout posledního horizontu, adekvátní reprezentace – dokončenosti (posledního významu). Definitivní sebepotvrzení subjektu je vždy nedosažitelným horizontem, jenž však ovlivňuje partikulární rozhodnutí. Laclau nehodlá uprázdněné místo univerzálního Subjektu jako nositele konečného osvobození společnosti nahradit suverenitou partikulární identity. Partikulární se konstruuje ve vztahu k chybějícímu univerzálnímu. Takto se stává jeho dočasnou a nedokonalou reprezentací. Na prakticko-politické rovině to znamená, že žádný subjekt (dělnická třída, civilizace bílého muže atd.) si nemůže jednou provždy nárokovat ani status nositele univerzálních hodnot, ani status reprezentanta univerzálního lidství.

Laclau se nechce zbavit subjektu, odmítá jen suverenitu univerzálního Subjektu. Partikulární pozice, jež je konstruována v procesu politického boje, se odkazuje k chybějícímu horizontu univerzální, což umožňuje dočasnou hegemonii, tj. dočasné převzetí platné reprezentace společnosti a jejích hodnot. Díky nepřítomnosti posledního významu je umožněn střet politických sil. Je otevřena možnost politické artikulaci, změně a pohybu. V kontextu, v němž status politické síly neleží v jejím dotyku s obsahem metafyzického Základu, lze artikulovat jakoukoliv pozici. Pro Laclaua plní úlohu takového kontextu demokracie, v níž konečná pravda není nikým ztělesněna jednou provždy. Demokracie je uspořádána kolem prázdného centra, které se partikulární subjekty snaží dočasně naplnit určitým obsahem (hegemonizovat významy).

Představa politického jednání obhajovaná Ernestem Laclauem se brání vazbě k jakýmkoliv etickým principům, sociální soudržnost společnosti pro něj není podepřena zkušeností určitých hodnot a principů, ale možností konstruovat konkrétní politickou identitu odkazem k nepřítomnému horizontu univerzálního. Jazyk univerzální platnosti je k dispozici jakékoliv sociální síle, která jej dokáže použít. Laclau se nesnaží identifikovat v kontextu liberálně demokratických společností etické obsahy, které by byly pro její zachování nutné. Liberálně demokratická společnost je nestabilním prostorem, jehož podmínky existence nemusí být odvozovány z konkrétních etických obsahů, ale jsou zaručeny nemožností jakéhokoliv partikulárního obsahu jednou provždy totalizovat společnost v jednom výkladovém rámci. Díky stále asymetrii mezi partikulárním a univerzálním zůstává demokracie permanentně otevřeným uspořádáním.

Laclauova pozice je pozicí radikální interpretace poststrukturalistické kritiky Subjektu, neboť se neodvolává ani na etickou zkušenost jinakosti jako Derrida, ani se nesnaží nalézt hodnoty, na nichž moderní společnosti stojí jako Mouffeová, která usiluje (ve svých novějších úvahách) do politična vložit zpět etickou dimenzi [Mouffe 1993: 128]. Pro Mouffeovou je moderní demokracie umožněna společně sdílenými hodnotami svobody a rovnosti, které jsou předpokladem demokratického pluralismu. Mouffeová se tedy brání relativizaci všech možných postojů a identifikuje *historicky profilované* demokraticko-liberální hodnoty, bez nichž by moderní společnosti zanikly. Politické jednání pro ni nezůstává pouze jednáním strategickým, ale je realizováno vždy na základě určitých etických principů. Pro Mouffeovou je liberální demokratická společnost výsledkem historických procesů, v nichž se realizovaly určité hodnoty, kterým je třeba přitakat a bránit proti ohrožení. Stejně jako Laclau a Derrida rozumí Mouffeová demokracii jako inherentně nestabilnímu prostředí, v němž se střetává řada pluralitních sil (prosazuje se množství protikladných zájmů a identit), a stejně jako oni se ptá po podmínkách možnosti, za nichž se tento střet může realizovat. Tyto podmínky nalézá v moderních hodnotách svobody a rovnosti, které pro ni tvoří nedekonstruovatelný horizont pluralismu, politizace a dekonstrukce.

Dekonstrukce a etika

To, že strategie dekonstrukce neimplikuje automaticky obraz politiky jako činnosti zbavené etických obsahů, se snaží dokázat také Jacques Derrida. Ve svém příspěvku na konferenci *Deconstruction and the Possibility of Justice* [Derrida 1992] si klade otázku po možnosti dekonstrukce v oblasti, která hraje konstitutivní roli v sociálním a politickém životě společenství: v oblasti práva. Derrida nechápe dekonstrukci pouze jako destabilizující, problematizující praxi, jež otřásá usazenými významy, morálními principy a zákony, ale rozumí jí jako performativní, interpretační síle, která je zakládajícím momentem každého práva. Destabilizující potence dekonstrukce politizuje (zbavuje přirozenosti) zákony sociálního soužití. Avšak tato destabilizace, která ústí ve vědomí nemožnosti odvodit povahu sociálních institucí z předem existujícího zákona, normy nebo principu, ústí v nutnost přijetí rozhodnutí. Rozhodnutí je momentem založení, který zakládá a ospravedlňuje právo. Moment rozhodnutí, který je pro Derridu momentem mystickým a který má násilnou povahu, je bodem, z něhož vzchází autorita, zákon, instituce. Ustavení práva a sociálních norem je vázáno na akt produktivního (tvořivého) násilí.

Instituce sociálního soužití, které vzchází z rozhodnutí, jsou tak konstruovanými a dekonstruovatelnými jednotkami, jež nejsou zakotveny ani v dějinné nutnosti, ani v lidské přirozenosti. Konstruovanost institucí však není jedinou podmínkou dekonstrukce. Druhou podmínku tvoří zkušenost spravedlnosti, neboli *zkušenost nerozhodnutelného*, která získává pro Derridu (na rozdíl od Laclaua) etický obsah. Derrida zkušenost spravedlnosti spojuje s dekonstrukcí, kterou považuje za nedekonstruovatelnou podmínku dekonstrukce. „Spravedlnost sama o sobě, pokud taková věc existuje, vně nebo mimo právo, není dekonstruovatelná. Ne více než sama dekonstrukce, pokud taková věc existuje. Dekonstrukce je spravedlnost.“ [ibid.: 14-15] Dekonstrukce je spravedlností, je zkušeností, kterou je nutné projít, abychom mohli přijmout rozhodnutí, jež zakládá právo. Dekonstrukce (spravedlnost) je zkušeností nemožného, nerozhodnutelného, *radikálně jiného*, něčeho, co nelze spoutat silou poznání.

Dekonstrukce jako zkušenost spravedlnosti (etická zkušenost vztahu k odlišnému) je pro Derridu podmínkou *dekonstrukce jako praxe* realizující se v politických rozhod-

nutích v konkrétním sociálním kontextu. Rozhodnutí, které vzchází z této zkušenosti nerozhodnutelného, nemůže odvozovat svou legitimitu ani z pravdivého poznání, ani z výsledku komparace různých alternativ. S odvoláním na Kierkegaarda chápe Derrida rozhodnutí jako šílenství, neospravedlnitelný moment tvorby, singulární akt, jenž je přijat nikoliv na základě hlubokého intelektuálního vhledu (na základě poznání), ale spíše ve vztahu k partikulárnímu jinému, v konkrétním kontextu zkušenosti jiného. Derrida [ibid.] a po něm Simon Critchley [1996] spojují dekonstrukci s etikou Emmanuela Levinase. U Levinase je etika chápána vždy ve vztahu mezi dvěma osobami, které stojí tváří v tvář, ve vztahu jiných, oddělených absolutní distancí, která je nepřekonatelná syntetickou silou vědění. Je to vztah odpovědnosti k jinému, v němž zakoušíme spravedlnost, v němž se stáváme sami sebou. Derrida se dotýká Levinase, aby upřesnil svou vlastní pozici: vztah k jinému – tomu se říká spravedlnost. Na rozdíl od Ernesta Laclaua tak váže Derrida rozhodnutí na kognitivně neuchopující vztah k jinému. Rozhodnutí u něj nevzchází ze strategické kalkulace, ale ze zkušenosti spravedlnosti, ze zkušenosti jinakosti. A vztah k jinakosti zůstává pro Derridu vztahem *odpovědnosti*. Etická zkušenost a politické rozhodnutí se u něj snoubí ve snaze respektovat jiného. Dekonstrukce tím získává určitý etický základ ztělesněný v předpolitickém postoji odpovědnosti k jinému, v postoji, jenž předchází jakýkoliv pozitivní projekt konstrukce sociálních institucí.

Derrida se nehodlá vzdát poplivaného ideálu emancipace. „Nic se mi nezdá méně obnošené než klasický emancipační ideál.“ [Derrida 1992: 28] Není to však emancipace vedená teleologickou vidinou univerzálního Osvobození, ale strategie politizace nabourávající v konkrétním sociálním kontextu konkrétní znesvobozující praktiky. Dekonstrukce jako politická praktika se realizuje vedena dekonstrukcí jako zkušeností spravedlnosti (zkušeností, která vzniká ve vztahu *odpovědnosti k jinému*). A tato politická praktika je pro Derridu spojena s možností politických změn a otevřeným horizontem politických alternativ. Tím, co spojuje etickou zkušenost spravedlnosti a dekonstrukci jako politické jednání, je podle Critchleyho [Critchley 1996] „teorie“ rozhodnutí: nutnost přijmout rozhodnutí na základě zkušenosti nerozhodnutelného. Spravedlnost Derrida nespojuje s konkrétním institucionálním rámcem, nemůže být nikdy vtělena do určitého státu, komunity či teritoria. Derridovo radikální oddělení zkušenosti spravedlnosti od sféry práva vede k „od-tělesnění spravedlnosti“ (*the dis-embodiment of justice*) [ibid.: 36], neboť žádný partikulární stát nebo společenství nemohou spravedlnost představovat. Spravedlnost zůstává prostorem zkušenosti měnlivosti a jinakosti, rozpolcenosti a mnohosti, která vede politiku, aniž by se v ní mohla plně realizovat. Neboť politika vyžaduje rozhodnutí (stabilizaci) a zkušenost spravedlnosti je zkušeností nerozhodnutelného. V každém výsledku rozhodnutí však zůstává duch nerozhodnutelného, který zevnitř dekonstruuje jistotu a přítomnost, jež by nás mohla ujistit o spravedlnosti rozhodnutí. Výsledek každého rozhodnutí tak v sobě nese stopu nestability, otevřenosti, potenciální terč dekonstruktivní praktiky. Derrida takto poukazuje na nestabilní povahu sociální reality, otevřenost sociálních struktur a konstruovanost sociálních institucí skrze politická rozhodnutí.

Jelikož nemůže být spravedlnost nikdy plně ztělesněna, zůstává něčím, co teprve může přijít, konceptem napřaženým do budoucna, který otevírá přítomnost změně, možnosti politického jednání – jednání, které může měnit pravidla hry. Nikoli však svévolně, ale na základě respektu k jinému, na základě etické zkušenosti odpovědnosti. Pro Derridu tak politické jednání nezůstává (zbaveno etických obsahů) pouze strategickou hrou, ale je praktikou směřující k etickému horizontu, jehož nemůže nikdy dosáhnout. Tento horizont je formován zkušeností jinakosti, která, ač nemůže být plně zpřítomněna, poskytuje poli-

tické praxi vodítka a udržuje samu možnost politiky a pohybu. Derrida znovu zdůrazňuje svou oddanost ideálu emancipace [Derrida 1996: 82] a poukazuje na jeho vztah k určitému typu (benjaminovského) mesianismu, který otevírá dějiny změně v přítomném okamžiku a přenáší své těžiště z budoucnosti do přítomnosti. Mesiáš (změna) může přijít zde a nyní, nemusíme na něj čekat a vázat jeho příchod na teleologické zákony Dějin. Derridovo důrazné přihlášení se k diskursu emancipace pak neznamená vzývání nějakého utopického ideálu, ale otevření se možnosti sociální změny vedené snahou po realizaci spravedlnosti, která může přijít i dnes. Otevřený horizont pro příchod mesiáše (změny) je pro Derridu spojen s *příslibem*, jenž tvoří podmínku „*demokracie z budoucnosti*“ – demokracie čekající na svůj konkrétní obsah.

Závěr a praktické konsekvence

Jako východisko pro komparaci dvou vyústění použití poststrukturalistické kritiky univerzálního Subjektu a strategie dekonstrukce mi posloužila koncepce hegemonické politiky vypracovaná Ernestem Laclauem a Chantal Mouffeovou. Od tohoto počátečního bodu jsem pokračoval srovnáním pozdějších úvah Derridy, Laclaua a Mouffeové, abych mohl nalézt odpovědi na otázky, které jsem si stanovil v úvodu. Dekonstrukci jsem představil jako praxi, která v opozici vůči metafyzickému Základu neztrácí etický obsah. Asymetrický vztah odpovědnosti k druhému slouží Derridovi jako určitý regulativní princip, jenž dekonstrukci poskytuje její základ, aniž by mohl být kdykoliv ztělesněn ve struktuře sociálních institucí. V tomto smyslu stojí Derrida (a to má společné s Laclauem a Mouffeovou) v opozici vůči pokrokové liberální i socialistické ideji, která věří v realizaci takového společenského uspořádání, které by ztělesňovalo myšlenku spravedlnosti. Vzdává se možnosti nalezení univerzálních principů spravedlnosti, které by zajistily realizaci skutečně spravedlivé společnosti. Aplikace dekonstrukce v sociální teorii pomáhá vyjevit nemožnost opuštění pole politiky jako neustálého střetu o povahu světa. Politické a sociální jednání nemůže být vedeno teleologickou myšlenkou konečné realizace společnosti svobodných jedinců. Společnost zůstává prostorem, v němž rozliční jednotlivci a sociální skupiny prosazují svůj způsob vidění světa. Derrida, Laclau i Mouffeová se snaží udržet možnost politické soutěže, a tím i možnost změny. Ani společnost, ani jednotlivé instituce, ani žádný jednotlivec nemůže nikdy dosáhnout svého konečného potvrzení. V každém jedinci, instituci i ve společnosti jako celku je obsažena dimenze nerozhodnutelnosti, která otevírá dveře sociální změně.

Pro všechny tři koncepty zůstává společným kontext, v němž se pohybují a tím je prostředí moderních liberálně demokratických společností. Právě toto prostředí je pluralistickým terénem, který umožnil soupeření rozličných sociálních sil a který neumožňuje dosáhnout konečné shody nebo věčné harmonie na základě předpokladu všem společného Rozumu. Zdůraznění antagonistického charakteru liberálních společností však nevede v úvahách Derridy, Laclaua ani Mouffeové k totálnímu rozštěpení společnosti do vzájemně segregovaných komunit. U všech tří autorů lze nalézt horizont, který má zajistit nejen možnost soutěže, ale také vzájemnou soudržnost společnosti. U Laclaua je tímto horizontem chybějící univerzální, k němuž se jednotlivé partikulární postoje vztahují a snaží se jej naplnit svým vlastním obsahem. Na teoretické rovině tak Laclau (na rozdíl od Mouffeové) neformuluje žádný konkrétní obsah, jenž by tvořil předpoklad pro existenci liberálně demokratických společností. Jeho interpretace vede k radikálním důsledkům, neboť umožňuje komukoliv účastnit se soutěže o vymezení definice významu společnosti. Pro Laclaua neexistují žádné etické principy, kterými by omezil politické soupeření.

Politika by se měla řídit racionálním kalkulem a silou předkládaných definic světa. Politicky se Laclau hlásí k demokratické levici, avšak jeho teoretický projekt reprezentující demokracii jako místo, na němž jsou hodnoty, postoje a etické normy teprve artikulovány, umožňuje artikulaci norem a hodnot demokracii protikladných.

Zkušenost, kterou z faktu mnohosti a nerozhodnutelnosti sociálního prostoru získává Derrida, má naopak etický obsah. Politické jednání a dekonstrukce jsou podle něj možné pouze na základě zkušenosti spravedlnosti jako zkušenosti jinakosti. Pro Derridu je tak politické jednání vedeno snahou po realizaci spravedlivé společnosti, které *nemůže být nikdy plně dosaženo*, která však směřuje politické jednání ve směru uznání jedinečnosti a individuální svobody. Derrida se explicitně hlásí k projektu individuální svobody, jeho politické myšlení se nachází v horizontu ohraničeném moderní představou o životě jako životě svobodném. To však neznamená abstraktní pokrokářství vedené ideou společenského osvobození, ale otevření možnosti změny konkrétních utlačujících praktik, které mnoha sociálním skupinám v moderní společnosti znemožňují dosažení spravedlivého uznání. Derrida nachází podmínky možnosti dekonstrukce v etické zkušenosti odpovědnosti k jinému a tato zkušenost je pro něj nedekontrovatelným předpokladem dekonstrukce. Dekonstrukce se v jeho rukou nemění v eticky neutrální nástroj, ale získává svůj vlastní etický obsah, jímž je Levinasem inspirovaná etika odpovědnosti. Tím se Derrida odlišuje od Mouffeové, která podmínky možnosti dekonstruktivních praktik formuluje v jazyce liberálních práv a tím vymezuje politické předpoklady dekonstrukce, zatímco Derrida je váže na předpolitický etický postoj.

Na sociálně-politické rovině lze na základě Derridou formulovaného kritéria diskvalifikovat určité jednání jako potenciálně nespravedlivé a nelegitimní. Je to takové jednání, které by si nárokovalo ztělesňovat v partikulárních institucích ideje univerzální spravedlnosti. Sociální instituce musí zůstat otevřené politické artikulaci, interpretační síle mířící na jejich změnu. Vždy bude existovat skupina, která je radikálně jiná a nezahrnutá do momentálně platného výkladového rámce. Nespravedlivým je takové jednání, které chce společnost, sociální instituce i subjektivitu jednotlivců jednou provždy zašít, spravedlivým pak takové, které je vedeno odpovědností k jinému. Pro Derridu zůstává v platnosti ideál společnosti jako plurality svobodných bytostí, pro jehož formulaci volí judaismem ovlivněnou Levinasovu etiku závazku. Na filozofické rovině je tak radikálnější než Mouffeová, která se odvolává na moderní ideál osobních práv, jenž byl formulován jak liberalismem, tak revolučním socialismem, který však svým falešným univerzalizmem rezervovaným jen pro kulturu bílého civilizovaného muže (nebo jen pro jedinou sociální skupinu) vedl k celé řadě vyloučení.

Podle Iris Marion Youngové [Young 1990] byl kulturní imperialismus v prostředí moderní společnosti podepřen deklarativním univerzalizmem nestranného rozumu, jehož důsledkem bylo vyloučení těch sociálních skupin, které neodpovídaly univerzalizované normě, z veřejného prostoru. Požadavek nestrannosti a univerzality nejenže popíral pluralitu morálních subjektů, ale produkoval také dichotomické rozdělení společnosti na ty, kteří byli uvnitř (vyjadřovali obecnou vůli v racionální promluvě), a na ty, kteří zůstali vně (prosazovali svůj partikulární zájem v emocionální expresi). V podmínkách plurality moderní společnosti to znamenalo univerzalizaci partikulární pozice spojenou s exkluzí všech, kteří se nehodili do právě definovaného „uvnitř“. Youngová dekonstruuje politiku exkluze zahalenou „závojem nestrannosti“, který měl umožnit rovný přístup ke všem a přitakává pluralitě sociálních skupin jako morálních subjektů s rozdílnými představami dobrého života. Sociálně uznaná skupinová mnohost pak nabourává zdání bezpříznač-

nosti univerzalizovaných norem, které vyjevují svou závislost na vztazích, jež je odlišují od zkušeností jiných: ztrácí svou neutralitu a status reprezentace univerzální humanity a stávají se výrazem partikulární kulturní zkušenosti (heterosexuálního bílého anglosaského muže...).

Svou vizi sociálního prostoru otevřeného heterogenním skupinám, které by nebyly zestejňovány jednou kulturně-společenskou normou kolektivního bytí, popisuje Youngová *metaforou města*. Touto metaforou se snaží vyhnout jak sociálnímu atomismu liberálních koncepcí, tak svodům ideálu (předmoderní) komunity zbavené všech znaků moderního prostoru. Individualizace a demokratizace moderní společnosti představuje pro Youngovou stejně jako pro Mouffeovou, Laclaua či Derridu pozitivní odkaz, který umožnil jednotlivcům rozbít tradiční pouta. Proto odmítá komunitní koncepce izolovaných společenství, ke kterým se často uchylují autoři kritizující moderní společnost z ekologických pozic. Individuální svobody příslušníků řady různorodých skupin může být dosaženo pouze v rozlehlém prostoru města, a nikoliv v uzavřené lokalitě svázané rituály kolektivní jednoty. Městské společenství je místem otevřeným pluralitě různosti. Pouze město umožňuje zachovat liberální příspěvek v podobě morální rovnosti všech spolu se skupinovou rozrůzněností jeho obyvatel. Město představuje společně sdílený prostor veřejné diskuse rozličných partikulárních postojů, které si při vši své odlišnosti musí uvědomit, že ulice, na níž se budou všichni setkávat, segregovat nelze.

Derridovi, Laclauovi i Mouffeové jde o uznání mnohosti sociálního života. Pokud však Laclau odmítá jakékoliv etické obsahy, jimiž by mělo být řízeno sociální jednání, instrumentalizuje dekonstrukci i koncepci hegemonie. Zbavuje dekonstrukci obsahů, jež jsou konstitutivními prvky prostředí, v němž byla formulována. Dekonstrukce se neměla stát nástrojem eliminace jakýchkoliv pravidel, ale prostředkem destabilizace (s nekonečným důrazem na odpovědnost) takových pravidel, která neodpovídají ideálu svobody a seberealizace, resp. etickému závazku vůči jinému. Respekt k jinému lze realizovat pouze ve společnosti, která se nesnaží subsumovat všechny jedince pod jedinou provždy platnou definici správného životního způsobu. Taková společnost se ovšem nemůže opírat jen o obsahově vyprázdněné strategické jednání, např. odvolání se na hodnoty svobody a demokracie pak neznamená návrat k esencialismu, ale přihlášení se ke konkrétnímu výsledku jedné politické artikulace, která byla konstitutivní ve vývoji moderní společnosti.

ONDŘEJ CÍSAŘ je studentem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde studuje na postgraduálním stupni politologii.

Literatura

- Critchley, S. 1996. „Deconstruction and Pragmatism – Is Derrida a Private Ironist or a Public Liberal?“ Pp. 19-41 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.
- Derrida, J. 1992. „Force of Law: The „Mystical Foundation of Authority“.“ Pp. 3-67 in *Deconstruction and the Possibility of Justice*, ed. by D. Cornell, M. Rosenfeld, and D. G. Carlson. New York, London: Routledge.
- Derrida, J. 1993. „Struktura, znak a hra v diskursu věd o člověku.“ Pp. 177-195 in *Texty k dekonstrukci*, ed. by M. Petříček, Jr. Bratislava: Archa (orig. La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences. In *L'écriture et la différence*. Paris 1967: Editions du Seuil).
- Derrida, J. 1996. „Remarks on Deconstruction and Pragmatism.“ Pp. 77-88 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.

- Descombes, V. 1995. *Stejně a jiné. Čtyřicet pět let francouzské filosofie (1933-1978)*. Praha: OIKOYMENH (orig. Le même et l'autre. Paris 1979: Les Éditions de Minuit).
- Foucault, M. 1994. „Nietzsche, genealogie, historie.“ Pp. 75-98 in *Diskurs, autor, genealogie*, ed. by P. Horák. Praha: Svoboda (orig. Nietzsche, la généalogie, l'histoire. In Hommage à Jean Hyppolite. Paris 1971: Press Universitaires de France).
- Fraser, N. 1997. *Justice Interruptus. Critical Reflections on the Postsocialist Condition*. New York, London: Routledge.
- Laclau, E. 1996. „Deconstruction, Pragmatism, Hegemony.“ Pp. 47-68 in *Deconstruction and Pragmatism*, ed. Ch. Mouffe. New York, London: Routledge.
- Laclau, E., Ch. Mouffe 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso.
- Mouffe, Ch. 1993. „Pluralism and Modern Democracy: Around Carl Schmitt.“ Pp. 117-134 in *The Return of the Political*. London, New York: Verso.
- Young, I. M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 31, 1999, č. 5

Pavel Machonin: Několik úvah sociologa o vztazích Slováků a Čechů

ŠTÚDIE

Róbert Roško: Obnovou občianskej spoločnosti k občianokracii

František Zich: Některé aspekty národní identity a současných integračních procesů

Zdeněk Konopásek, Zuzana Kusá: Budovanie komunistickej moci a bezmocnosti

Petr Mareš: Zkušenost české populace s trhem práce

SOCIÁLNA PATOLÓGIA

Peter Ondrejko: Sociálna patológia

Gabriela Lubelcová: Základné trendy a riziká vývoja kriminality na Slovensku
v rokoch 1989-1999

Miroslav Scheinost: Základní trendy a rizika ve vývoji kriminality v letech 1989-1998
v České republice

Kazimír Večerka: Současné trendy prevence kriminality v ČR

INFORMÁCIE

Eva Laiferová: Výučba sociológie pre sociológov a nesociológov. Aktuálne podnety
a ich vplyv na obsah, metodiku a ciele pedagogického procesu

Jiří Buriánek: Výuka sociológie na FF UK v Praze

Mareš, Petr: Výuka sociologie jako konstrukce reality

Anna Tokárová: Sociológia v obsahu štúdia odborov Výchova a vzdelávanie dospelých
a Sociálna práca na FF PU v Prešove

Věra Majerová: Vývoj sociologie venkova a zemědělství a její výuka na České
zemědělské univerzitě v Praze

Peter Ondrejko: Poslanie Katedry sociológie výchovy a sociológie mládeže Pdf UK

Ivan Chorvát: Sociologické vzdelávanie na Ekonomickej fakulte Univerzity Mateja Bela

Eva Bolfíková: Vznikla Fakulta verejnej správy pri UPJŠ v Košiciach

Sergej Vojtovič: Sociológia na Ekonomickej fakulte TU v Košiciach

Ladislav Macháček: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV

Miloš Havelka, Ladislav Macháček: Sociologické časopisy v ČR a SR

Ladislav Macháček: Namiesto záveru

BIBLIOGRAFIA

Sociológia 1997-1998